

Борис Черкас

**Подільське князівство і «ногаєві» татари:
боротьба за Придністров'я (1374–1380 рр.)**

У статті в контексті литовсько-ординських відносин 1374–1380 рр. показано причини, хід і наслідки першої війни Подільського князівства і «ногаєвих» татар за заволодіння гирлом Дністра і містом Білгород (Білгород-Дністровський). Вперше в історіографії доводиться факт вторгнення Тохтамиша у ВКЛ в 1380 р.

Ключові слова: Улус Джучи, Золота Орда, ВКЛ, Улус, крило, Тюмен, хан, беклярбек, темник, Чингізиди, Джучиди, Білгород.

The article shows the Lithuanian-Horde relations 1374–1380 the causes, course and consequences of the first war of Podolsk principality and Nogai's Tatars. The aim war was gaining possession of the mouth of the Dniester and city Bilhorod (Bilhorod-Dnistrovskiy). For the first time in historiography reasonably proved the existence of the fact of invasion of Toktamysa in GDL in 1380.

Keywords: the Ulus of Jochi, the Golden Horde, GDL, Ulus, wing, Tumen, Khan, beklyarbek, temnik, Genghisides, Jochids, Bilhorod.

У 1362 р. Велике князівство Литовське інкорпоровало низку територій Улусу Джучи. Йдеться про Чернігово-Сіверщину, Київське князівство Поділля. Складність ситуації для литовської влади полягала в тому, що, на відміну від Київського і Чернігово-Сіверського князівств, Поділля до монгольського завоювання не становило якогось конкретного князівства. Навпаки, саме завойовники з територій Орди Котяна, Поросся, Болохівщини і Пониззя створили окремий улус, передавши його у власність Курумиси та його нащадкам. Відповідно, в Києві і Чернігові Гедиміновичі замінили Рюриковичів, а на Поділлі — Чингізидів. І якщо у першому випадку це виглядає цілком логічно з огляду на поширення чинності литовської влади, то на Поділлі маємо зовсім новий вимір зовнішньої політики Гедиміновичів, адже їхні представники осіли в найвіддаленіших від метрополії землях.

Перше, з чим довелося зіштовхнутися на місцях, стала проблема реорганізації внутрішньої влади. Справа в тому, що литовці традиційно про-сувалися князівствами Русі, де заміняли лише князівську верхівку через шлюб чи договірні умови. Відповідно весь управлінський апарат залишався

старим. Отже, в середовищі Гедиміновичів це вже була відпрацьована система поширення влади. На Поділлі адміністративний апарат був змодельований під ординську традицію. Недаремно в легенді про вокняжіння Коріатовичів йдеться про те, що вони «війшли у приязнь» з отаманами, почали боронити Подільську землю від татар, а баскакам вихід (данину) перестали давати¹. Ці рудименти Джучидської епохи проявляються і в інших сюжетах. В таких, наприклад, як згадування в жалуваних грамотах повинності «срібло на татар». А також у наявності такої посади, як «староста подільський». В. Михайловський, звернувши увагу на цю посадову одиницю, висловив припущення, що вона не є аналогічній посаді польського старости і питання її функціональності залишається відкритим². На нашу думку, тут маємо рудимент ординської управлінської системи, а саме: під титулом «староста подільський» приховується «темник». Справа в тому, що подібна ситуація спостерігалася в Солхатському, чи Кримському, улусі. Там поряд з першими ханами виступає темний князь. Це сталося тому, що солхатські хани не сприймали себе ханами окремої кримської держави, а вважали себе правителями Улусу Джучи. Солхатська тьма виступала лише базовою областю для їх можливого просування на Волгу. Відповідно у тумена структура на чолі з відповідним посадовцем зберігалася. Вочевидь, подібне мало місце і на Поділлі.

Зовнішньополітична ситуація для Подільського князівства теж була складною. За часів Джучидів Улус Курумичи був прикордонною областю. З точки зору ординських інтересів існування такого великого улусу в цьому регіоні було цілком логічним. Територія Поділля була цілком достатня для базування тут десятків тисяч номадів. А інші східні області забезпечували надійний тил. Але ця ж специфіка регіону робила його одночасно вразливим з боку Сходу, оскільки у кочовиків з центральних регіонів держави була можливість легко завоювати південну частину Поділля і використовувати її як плацдарм для подальшого наступу на північ. Яскравим прикладом може слугувати похід Джанібека 1352 р.³ Слід відмітити, що поки Мамай був союзником ВКЛ, такої ситуації Коріатовичі могли не боятися.

Іншою специфікою Подільського князівства була його торгова дуалістичність. Балтійський і Чорноморський світи з'єднували два шляхи: Дніпровський («з варяг у греки») і Дністрово-Віслінський (пізніше мав назву «лівантійського»). Обидва шляхи проходили через Поділля⁴. Проте Дніпровський

¹ *Сцінський Ю.* Поділля під владою Литви / Упор. Д. Ващук, М. Мошак. — Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 48.

² *Михайловський В.* Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. — К., 2012. — С. 37.

³ *Черкас Б.* Похід хана Джанібека на Правобережну Україну 1352 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2010. — Вип. 9–10. — С. 13–25.

⁴ Щодо торгових шляхів див.: *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. — К., 1992; *Quirini-Popławska D.* Włoski handel Czarnomorskimi niewolnikami w

шлях, вочевидь, контролювався головне Ольгердовичами і Мамаєм. В той же час Дністровський шлях виглядав перспективно, оскільки його нижня частина з Білгородом включно контролювалася «ногаєвими» татарами. Цей уламок Улусу Джучи зазнавав тиску з боку не лише литовців (1362 р.), але й молдаван (1365 р.)⁵. Відповідно для Коріатовичів, чий центр влади (Кам'янець-Подільський, Червоноград, Смотрич, Скала-Подільська тощо) теж тяжів до Дністра, природним було продовження наступу в цей бік.

Ще одним важливим елементом відносин Поділля і Буджаку були площі для випасу тварин, передусім овець. Для харчування сотень тисяч голів потрібні великі території, на яких відбувається постійне пересування отар⁶. Такі місця знаходились по обидва боки Дністра. Відповідно кочовики щорічно переганяли з одного берега на інший свої отари. Доволі ймовірно, що ногаєві татари мали якісь приватні договори на ці землі за часів Улусу Джучи. Відповідно, було лише питанням часу, коли вони спробують повернути собі цей регіон (принаймні, степову частину). Таким чином, питання нового спалаху протистояння литовців в особі Коріатовичів і татар Ногаєва улусу було лише питанням часу.

Проте ця конфронтація залежала від двох чинників. Так, татари після поразки від литовців на Синіх Водах, а також внаслідок втрати 1365 р. більшої частини молдавської рівнини з Старим Орхеем включно, навряд чи мали сили для удару у відповідь. Проте і Коріатовичі не мали можливостей для активного просування на південний захід. Причина полягала в новій ситуації для Гедиміновичів.

Поширення литовської влади охоплювало майже весь Дніпровський басейн. Фактично Гедиміновичі брали під контроль старовинний торгівельний шлях «з варяг у греки». В той же час їх спроби закріпитися на сусідніх торговельних шляхах, передусім Дністрово-Віслянському, як показав приклад Галичини, були невдалими. Тут вони зустріли шалений опір інших конкурентів: Польщі і Угорщини⁷. І це при тому, що брати (рідні і двоюрідні) часто діяли всі разом, сприймаючи всі володіння власністю роду. В той же час суттєвої допомоги від рідні Коріатовичі отримати не могли. Вся енергія старших Гедиміновичів йшла на війни з Московією, Тевтонським орденом, Польщею і Угорщиною. Отже, володарі Поділля мали поклатися на власні сили і шукати якихось нових союзників.

Перше десятиріччя панування Коріатовичів не залишило в джерелах інформації про яку-небудь військову активність в регіоні. Щоправда, це

rózным średniowieczu. — Kraków, 2002; *Подольск Н.* Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII ст. — К., 2009.

⁵ *Руссев Н.Д.* Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // *Stratum plus*. — 09/1999. — № 5. — С. 391.

⁶ *Тунман И.* Крымское ханство. — Симферополь, 1991. — С. 53.

⁷ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1993. — Т. IV: XIV–XVI віки — відносини політичні. — С. 60–61.

може бути наслідком не її відсутності, а дефіциту джерел. Ситуація докорінно змінилася в 1374 р. В цей рік Степ уразила низка катаклізмів: велика посуха, падіння скоту, епідемії серед населення. Крім того, навесні в Молдавії помирає воєвода Лацку, і в країні спалахнула боротьба за владу⁸. В цих умовах сусіди вирішили, що ситуація є сприятливою для втручання в цю боротьбу.

Першим спробував долю Юрій Коріатович. Весною 1374 р. Рогозький літописець повідомляє: «ходиша Литва ратью на татарове, на Темиряза (Темеря), и бысть межи ихъ бой велик»⁹. В іншому джерелі уточнюється, що подільський князь погромив «татар у села, що зветься Влдици на Дністрі» поблизу Білгорода¹⁰. Перше, на що варто звернути увагу, — це масштаб акції, можливо, навіть більшої за похід на Сині Води. По-друге, важливо зрозуміти, яка особа ховається під ім'ям Темириза.

Дехто з учених висунув теорію, що це ім'я є похідним від *Демитрій-Митрій-Миттірій-Темирій*¹¹. М. Руссев також звернув увагу на те, що після битви Коріатовичі зайняли обидва береги Дністра з Білгородом включно¹². Насправді, при визначенні, з якою частиною татар билися литовці, напрошується висновок, що це були ті самі тьми, що і 1362 р. Б.М. Флоря співставив свідчення літописця з повідомленням про те, що Юрій Коріатович спробував у тому ж 1374 р. стати молдавським воєводою. Проте князю не вдалося зайняти престол, він захопив лише Подністров'я (з Білгородом включно). Зберігся лист Юрія, яким він призначає Литавора намісником у цьому місті і відзначає його заслуги у війні з татарами¹³. Щоправда, румунський вчений Йорга у свій час поставив під сумнів це пожалування. Аргументував він це тим, що згідно з документами містом володіли генуезці. Проте, як вже згадувалося, жодних суперечностей тут немає. Подоляни захопили лише частину міста, що належала татарам, подібно до того, як це зробили болгари на початку XIV ст.

Восени 1374 р. Юрій Коріатович остаточно оволодів східними теренами Молдавії і всім Подністров'ям. Однак князю судилося недовго насолод-

⁸ Федорук А. Военна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374–1377 рр. // *Colloquia Russica*. — Краків, 2012. — Сер. I. — Т. 2. — С. 122, 125.

⁹ Полное собрание русских летописей: В 43 т. — М., 2000. — Т. XV: Рогожский летописец. Тверской сборник. — С. 106.

¹⁰ Федорук А. Назв. праця. — С. 122.

¹¹ Руссев Н.Д. Указ. соч. — С.389; Мыц В.Л. Битва на Синеи Воде в 1363 г. Турмарх Хуйтани Мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Димитрий // *Античная древность и средние века*. — 2001. — Вып. 32. — С. 254.

¹² Руссев Н.Д. Указ. соч. — С. 389.

¹³ Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карьятовича за 1391 г. // *Беларускі гістарычны агляд*. — 2001. — Т. 8. — Сшытак 1/2. — С. 133–134.

жуватися власними успіхами, наприкінці 1374 р. він помирає¹⁴. Ходили чутки про його отруєння молдавськими боярами. Незабаром Подільське князівство втратило Молдавію, але продовжувало утримувати Білгород. Цьому сприяв той факт, що восени того ж року в «молдавські» справи втрутився правитель «Руської землі» (Галицьке королівство) Володислав Опольський. Його війська здійснили вторгнення в Молдавію, де поставили на престол ставленика Угорщини Журжа-Юрія¹⁵. Головним наслідком даних подій стало об'єктивне зближення Коріатовичів і Польщі як спільних агентів на вищезначеному торговому шляху. При цьому ногаєві татари ще більше були відкинуті в Буджадський степ. Зрозуміло, що мурзи не збиралися миритись з такою ситуацією. Так, 1377 р. татари фіксуються в військових діях на півночі Молдавії, 1377 р. на р. Саврань, серед татарських могил є такі, що датовані тим же 1377 р.¹⁶

В грамоті за 1378 р. папа римський відзначає заслуги Олександра Коріатовича в захисті від татар¹⁷. Отже, можемо припустити, що відносини між Поділлям і ногаєвими татарами супроводжувалися постійною конфронтацією. Ймовірно, Олександр Коріатович вів з ними безперервну війну. Слід зазначити, що версія про те, що під цими татарами приховувалися піддані Мамає, виглядає малоімовірною. Адже між Великим князівством Литовським і Мамаєм зберігалися союзні відносини, а Поділля було відібране, як вже наголошувалось вище, саме у ногаєвих татар, тому в останніх і слід, на нашу думку, вбачати ворогів Коріатовичів.

Щодо питання, з якими саме ордами доводилося битися Коріатовичам, то під 1388 р. турки згадують на північ від Дунаю за Кілією, тобто в Буджаку, орди Янджи-бея і Кутлух Бугі. М. Руссев аргументовано довів, що під цими іменами ховаються «герої» Синьоводської Битви¹⁸.

¹⁴ *Сіцінський Ю.* Назв. праця. — С. 28.

¹⁵ *Федорук А.* Назв. праця. — С. 122.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Kurtyka J.* Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski. — Т. XL. — Z. 4: Historia. — Przemyśl, 2004. — P. 155.

¹⁸ *Руссев Н.Д.* Указ. соч. — С. 390.